

Už kokią Lietuvą kovojame, kai kovojame dėl memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę?

Rūta Statulevičiūtė-Kaučikienė

Humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių
ir politikos mokslų instituto lektorė
El. paštas: ruta.kaucikiene@gmail.com

Santrauka. Pastangos įrengti memorialą kovotojams už Lietuvos laisvę Lukiškių aikštėje jau trečią dešimtmetį yra bevaisės. Per šį laikotarpį buvo suorganizuoti net keturi meninės idėjos konkursai, tačiau kilus įvairių visuomenės grupių nepasitenkinimui – nė vienas projektas Lukiškių aikštėje nebuvo įgyvendintas. Straipsnyje analizuojamas 2012–2020 m. tarpnis, kurį rėmė du valstybės surengti konkursai. Taikant Ernesto Laclau ir Chantal Mouffe suformuluotą diskurso teoriją, siekiama atverti konflikto branduolį ir paaiškinti, kaip ir kokias kovotojų už Lietuvos laisvę istorines atmintis artikuliuoja konkuruojantys diskursai, apimantys kalbines ir nekalbines praktikas. Išanalizuoti politikų, kultūros lauko profesionalų ir publikos pareiškimai žiniasklaidoje ir jų veikimo būdai leidžia nustatyti priešingas laisvės, valstybės, kovotojų už laisvę, paminklo ir jo funkcijų sampratas ir išskirti esminį diskursų konflikto trofėjų – idėją, dėl kurios įkūnijimo visuomenė nesutaria.

Reikšminiai žodžiai: diskursas, diskurso teorija, konkuruojančių diskursų analizė, Lukiškių aikštė, paminklas, istorinė atmintis.

What Kind of Lithuania are We Fighting for When We Fight for the Lithuanian Freedom Fighters' Memorial?

Summary. Efforts to build a memorial to Lithuanian freedom fighters in the Lukiškės Square in Vilnius have been fruitless for the third decade. During this period, as many as four competitions for artistic ideas were organized, but due to the dissatisfaction of different groups in the society, no project was implemented. This paper analyzes the 2012–2020 period, which is framed by two state-organized competitions. By applying Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's discourse theory, this paper dissects the very core of the conflict

Received: 15/11/2021. **Accepted:** 11/03/2022

Copyright © 2022 Rūta Statulevičiūtė-Kaučikienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

and attempts to explain what historical memories of the Lithuanian freedom fighters are articulated and how this is done by competing discourses consisting of linguistic and non-linguistic practices. Statements of politicians, cultural professionals, and the public in the national media and their *modus operandi* allow to identify opposing concepts of freedom, the state, freedom fighters, and the functions of a monument. The analysis singles out the essential trophy of the competing discourses, an idea on which the public sharply disagrees. **Keywords:** discourse, discourse theory, analysis of competing discourses, Lukiškės Square, monument, historical memory.

Ivadas

Jau trečią dešimtmetį Vilniaus Lukiškių aikštėje bandomė įrengti memorialą kovotojams už Lietuvos laisvę. 1999 m. Lietuvos Respublikos Seimas (toliau – Seimas) priėmė nutarimą, kuriuo nusprendė, kad Lukiškių aikštė „formuojama kaip pagrindinė reprezentacinė Lietuvos valstybės aikštė su laisvės kovų memorialiniais akcentais“¹ ir paskelbė ją Lietuvos laisvės kovų – 1863–1864 m. sukilimo ir Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo okupacijai – atminties vieta. Vis dėlto artikuliuota politinė valia iki šiol neįgyja materialaus pavidalo, nors įvyko keturi meninio sprendimo konkursai: du organizavo Lietuvos Respublikos kultūros ministerija (toliau – Kultūros ministerija), vieną – Vilniaus miesto savivaldybė ir vienas įvyko visuomenės iniciatyva. Konkursus laimėję projektai kaskart papiktindavo įvairias visuomenės grupes ir likdavo neįgyvendinti. Konfliktai dėl naujai steigiamų paminklų nėra naujiena², tačiau kodėl *mums* taip nesiseka? Trūksta kūrybinio potencialo, stokojame estetinio raštingumo ar nesu(si)tarimus dėl paminklo išvaizdos kelia plika akimi nematomos priežastys?

Atsakymo šiame straipsnyje ieškoma analizuojant memorialo bylos laikotarpį, apimančią du valstybės organizuotus konkursus. Nuo paskelbtojo 2012 m., kuriame tinkamiausiu buvo pripažintas

---

¹ Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas „Dėl valstybės sostinėje esančios Lukiškių aikštės funkcijų“, *Valstybės žinios* 18-459 (1999).

² Natalia Krzyżanowska, „The Discourse of Counter-Monuments: Semiotics of Material Commemoration in Contemporary Urban Spaces“, *Social Semiotics* 26, nr. 5 (2015): 469, doi: 10.1080/10350330.2015.1096132.

Vidmanto Gylikio, Vytenio Hansell, Ramunės Švedaitės projektas *Tautos dvasia* – iki 2020-ųjų, kai Seimas, įstatymu nurodydamas aikštėje pastatyti monumentą Vytis ir kovotojams už valstybės laisvę skirtą memorialą³, užkirto kelią įgyvendinti 2017 m. konkurse nugalėjusį Andriaus Labašausko projektą *Laisvės kalva*. Šio konkurso antroje vietoje liko architektų grupės pasiūlymas – Arūno Sakalausko skulptūra *Laisvės karys*, kuri tais pačiais metais buvo laimėjusi visuomenės iniciatyva surengtą konkursą. Šis projektas, įsikišus Kauno miesto savivaldybei, 2018 m. įgyvendintas Kaune, bet jo šalininkai teisiniais ir teisminiais būdais ir toliau siekė sutrukdyti *Laisvės kalvos* įrengimą ir Lukiškių aikštėje pastatyti Vyčio simbolį reprezentuojantį paminklą.

Konfliktnį memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę steigimo procesą nagrinėjo ar platesnių atminties tyrimų kontekste aptarė urbanistikos ir architektūros specialistai, menotyrininkai, politikos ir kultūros politikos tyrėjai⁴, nuomonėmis dalijosi pasaulyje pripažinti užsienio ekspertai⁵. Vieni autoriai gilinasi į patį paminklo steigimą, kitiems jis tapo pavyzdžiu, paaiškinančiu politinius procesus⁶. Filosofė Audronė Rimkutė, žvelgdama į vykusius memorialo konkursus iš meno autonomijos ir jo demokratiško santykio su valstybe ir visuomene perspektyvos, išryškina Lietuvos meno organizacijų priklausomybę nuo politinių institucijų ir publikos. Vieningą šio tandemo

---

³ Lietuvos Respublikos Lukiškių aikštės Vilniuje memorialinio statuso įstatymas, *TAR* 15539 (2020).

⁴ Audronė Rimkutė, „Meno autonomija ir demokratija Lietuvos kultūros politikoje“, *Respectus Philologicus* 34, nr. 39 (2018): 192–206; Viktorija Rimaitė, „Paminklų ir politikos santykis Lietuvoje: paminklų tapimas politinių diskusijų objektu“, *Politologija* 96, nr. 4 (2016): 60–91; Viktorija Rimaitė, „Kodėl nesusikalbame dėl Lukiškių ir Basanavičiaus?“, *Kultūros barai* 11 (2017): 29–31.

⁵ James E. Young, „Atminties etapai: apmąstymai apie įamžinimo meną, netektį ir erdvę tarp jų“, *Artnews.lt* (2017 m. spalio 30 d.), <https://artnews.lt/atminties-etapai-apmastymai-apie-iamzinimo-mena-netekti-ir-erdve-tarp-ju-44570>; Audra Čepkauskaitė, „Architektas J. Bonderas: nekurkime auksinių memorialų“, *Lrt.lt* (2013 m. liepos 14 d.), <https://www.lrt.lt/naujienos/tavo-lrt/15/21183/architektas-j-bonderas-nekurkime-auksiniu-memorialu>.

⁶ Rasa Antanavičiūtė, *Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse* (Vilnius: Lapas, 2019); Rimaitė, „Paminklų ir politikos santykis“; Rimaitė, „Kodėl nesusikalbame“.

priešiškumą šiuolaikiniam paminklui ir jį palaikantiems kultūros lauko profesionalams, viešai komentuodama vykstančius paminklų konkursus, pažymi ir menotyrininkė Vaida Stepanovaitė⁷. Tačiau atliktas tyrimas, kaip matyti antros dalies skyriuje „Politikų, profesionalų ir publikos pozicijos kovos lauke“, parodė, kad kultūros lauko ir valstybės–publikos santykis yra niuansuotas, ilgalaikėje perspektyvoje kinta, nes priklauso nuo valdžios institucijose įsitvirtinusių politinių partijų vertybinių ir programinių nuostatų, todėl ši ir teorinėje literatūroje⁸ aprašyta priešprieša negali būti taikoma trafaretškai.

Architektai Algis Vyšniūnas ir Tomas Grunskis, tyrinėdami Lukiškių aikštės konkursus, atskleidžia valstybės formuojamo socialinio užsakymo mechanizmo ir neišgrynintos Lukiškių aikštės funkcijos problematiką⁹. Postmodernių memorialų teoretikas Jamesas E. Youngas Lietuvos žiniasklaidoje publikuotuose komentaruose atliepia paminėtas Lietuvos tyrėjų išvalgas ir akcentuoja būtinybę meninio konkurso dalyviams suformuoti aiškų socialinį užsakymą¹⁰. Taigi Lukiškių aikštės problematika yra analizuota iš įvairių perspektyvų, tačiau šiame straipsnyje pirmą kartą pristatomas nauju tyrimo aspektu. Nagrinėjamos ne politinių ir vadybinių sprendimų ydos, bet diskursyviai konstruojamų kovotojų už Lietuvos laisvę sampratų ir reprezentacijų skirtumai. Iš čia kyla ir **tyrimo tikslas** – atskleisti, kaip ir kokias kovotojų už Lietuvos laisvę istorines atmintis artikuliuoja konkuruojantys, iš kalbinių ir nekalbinių praktikų susidedantys diskursai. Taip pat – budriau pažvelgti į tyrimo atskleidžiamą Lietuvos atvejo (ne) tipišumą teorinių apibendrinimų kontekste.

⁷ Vaida Stepanovaitė, „Naujų skulptūrų vizijos – toliau kasomos duobės reprezentaciniame Vilniaus veide“, *Lietuvos aidas* (2015 m. gruodžio 19 d.): 5.

⁸ Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven; London: Yale University Press, 1993), 11–13.

⁹ Algis Vyšniūnas, „Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“?“, *Urbanistika ir architektūra* 32, nr. 4 (2008): 201–220; Tomas Grunskis, „Lukiškių aikštės estetinės transformacijos problema Europos miesto aikščių tradicijos diskurse“, *Urbanistika ir architektūra* XXIV, nr. 3 (2000): 119–134.

¹⁰ James E. Young, „Atminties etapai“.

Priešingas stovyklas galima lengvai atskirti pagal konflikto paviršiuje pasirodančius argumentus. Viena jų reprezentuoja nacionalinės valstybės, tradicinę istorinės atminties ženklų ir jų funkcijų sampratą ir sieki įtvirtinti pasakojimą apie pergalingas visų laikų kovas už Lietuvos laisvę. Kita – požiūrį į istorinės atminties ženklus kaip į interpretacijai ir kolektyviniam įprasminimui atvirus šiuolaikinės estetikos objektus miesto erdvėje, iš apačios kylančius didžiojo pasakojimo teiginius ir aukos už laisvę naratyvą. Tačiau norint suprasti gilumines konflikto priežastis, reikia išsiaiškinti, kokios nesutaikomos reikšmės susiduria pačioje konflikto šerdyje. Tam pasitelkiama Ernesto Laclau ir Chantal Mouffe studijoje *Hegemonija ir socialistinė strategija* suformuluota **diskurso teorija**, suteikianti tyrimui parankią diskurso sampratą ir galimybę pažvelgti į konfliktą kaip į neišvengiamą politinę kovą dėl teisės kurti, reprodukuoti ir keisti socialinį pasaulį¹¹. Diskursų konfliktas analizuojamas iš **istorinės atminties** perspektyvos, kuri duoda papildomą teorinę atramą mąstyti apie praeities reprezentaciją šiandien ir svarstyti klausimus, kuriuos aktualina atminties–užmaršties dialektika.

Pagrindinis dėmesys šiame straipsnyje yra teikiamas diskursų konflikto analizei, todėl svarbiausi straipsnyje vartojami diskurso teorijos terminai yra paaiškinami pirmajame skyriuje. Istorinės atminties teorinė perspektyva nėra išplečiama, tačiau, užbėgant galimiems nesusipratimams už akių, iškart apibrėžiami politikos mokslų tekstuose rečiau vartojami terminai „paminklas“, „monumentas“, „memorialas“, „skulptūra“. Terminas „paminklas“ šiame straipsnyje yra vartojamas kaip bendrinis, nurodantis bet kokio stiliaus ir formos architektūros ar skulptūros memorialinį kūrinį, kuriuo yra pagerbiami visuomenei svarbus asmuo, istorinis įvykis ar idėja. „Monumentas“ nurodo ne skirtingą paminklo tipą, o tik jo monumentalų mastelį ir didingų formų kompoziciją. Terminu „memorialas“ nurodomas labai konkretus paminklo tipas – architektūros statinys ar skulptūrinis ansamblis, šiuolaikiniame pasaulyje paprastai statomas karo ar stichinės nelaimės aukoms atmin-

---

¹¹ Ernesto Laclau ir Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, 2nd ed. (London; New York: Verso, 2001), 122.

ti. Straipsnyje vartojamas terminas „skulptūra“ nėra „paminklo“ sinonimas, o nurodo trimatį meno kūrinį¹².

Diskurso produkuotojai straipsnyje kategorizuojami pagal sąlygiškus savo vaidmenis konflikto istorijoje: socialinių užsakymą formuojantys ir koordinuojantys *politikai ir valstybės institucijos*, užsakymą įgyvendinantys ir gebantys jį kritiškai vertinti *profesionalai* (skulptoriai, architektai, meno kritikai ir jų profesinės organizacijos) ir *publika* (visuomeninės organizacijos ir pavieniai bendraminčiai), kuriai užsakymas – paminklas – yra skirtas ir kuri taip pat yra socialinio užsakymo formuotoja. Šios kategorijos naudojamos apibendrintai įvardyti veikiančiųjų grupes.

Šaltiniai, kuriuos analizuojant buvo rekonstruota konflikto eiga, sudaro dvi archyvinės grupės. Į pirmąją patenka konkursus apipavidalinę Lietuvos žiniasklaidos pranešimai: rašytiniai institucijų pranešimai spaudai, vieši politikų, profesionalų, publikos pasisakymai, interviu ir kiti pozicijų pareiškimai, 2012–2020 m. publikuoti interneto naujienų portaluose, nacionaliniuose ir regioniniuose laikraščiuose, žurnaluose ir naujienų agentūrų interneto puslapiuose. Duomenų archyvas sudarytas nuosekliai tiriant 2014–2020 m. Lietuvos žiniasklaidos stebėsenos duomenis „Mediaskopo“ archyve. 2012–2013 m. duomenys surinkti naudojantis Lietuvos integralia bibliotekų informacijos sistema ir atliekant internetinę paiešką. Diskursų analizei buvo suformuotas 561 vieneto tekstynas.

Antrąją duomenų archyvo dalį sudaro valstybės ir savivaldos institucijų, visuomeninių organizacijų interneto svetainėse skelbta informacija apie priimtus įstatymus, nutarimus, rezoliucijas dėl memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę, skelbiamus konkursus ir jų rezultatus, kvietimai į protestus ir pan. Šie šaltiniai analizuoti kaip liudijimai apie socialinio veikimo būdus, kuriuos diskursų produkuotojai pasitelkia kovodami istorinės atminties lauke.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmojoje pristatomi tyrimui svarbūs diskurso teorijos ir istorinės atminties teiginiai ir tyrimo dizaino

---

¹² *Dailės žodynas* (Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999), 266, 280, 311, 390.

schema. Antroji straipsnio dalis yra skirta konkuruojančių diskursų analizei: glaustai pristatomas šaltinių tyrimas, aprašomos priešingos diskursinės artikuliacijos ir paaiškinama, kaip jos funkcionuoja; aprašomos politinių institucijų, profesionalų ir auditorijos pozicijos. Straipsnis baigiamas svarstymais apie konkuruojančių diskursų steigiamas kovotojų už Lietuvos laisvę reprezentacijas.

Diskurso teorija nepripažįsta tyrėjui (-ai) galimybės likti anapus diskurso, todėl deklaruojama šio tyrimo autorės pozicija. Nors anksesnės studijos ir profesinė veikla leistų save priskirti kultūros lauko profesionalams, kurie, kaip rodo pirmiau paminėti tyrimai, dažniau atsiduria šiuolaikinio paminklo pozicijas ginančiųjų pusėje – svarbiausias siekis analizuojant diskursus ir interpretuojant analizės duomenis buvo išsiaiškinti diskursinę konfliktuojančių pozicijų logiką.

1. Teorinės konkuruojančių diskursų analizės prielaidos

1.1. Diskurso teorijos ir istorinės atminties sąsajos

Poststruktūralistinė Laclau ir Mouffe diskurso teorija diskursą apibrėžia kaip reikšmių sistemą, sudarytą iš kalbinių praktikų (kalbėjimo, rašymo, reprezentavimo ar komunikavimo) ir iš „mąstymo pasaulio išorėje“ esančių fizinio pasaulio objektų ir subjektų, kurie produkuoja diskursus ir socialines praktikas. Tokia diskurso samprata kyla iš nuostatos, kad visi objektai ir socialinės praktikos reikšmes įgyja tik konkrečiuose socialiniuose kontekstuose¹³. O tai, kaip jie bus suprantami, priklauso ne nuo jų pačių, bet nuo konkretaus diskursinio lauko struktūros¹⁴. Pavyzdžiui, istorinės atminties diskursiniame lauke kovotojų už Lietuvos laisvę monumento įrengimas bus

¹³ Laclau ir Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 107–109.

¹⁴ David Howarth, „Discourse, Hegemony and Populism: Ernesto Laclaus’s Political Theory“, in *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique* (London; New York: Routledge, 2015), 5. Terminas „diskursinis laukas“ nėra susijęs su vienu pagrindinių Pierre’o Bourdieu’o konceptų – „laukas“, kuriuo apibrėžiamas pagal vidinę logiką funkcionuojantis socialinių ryšių tinklas. „Diskursinis laukas“ čia ir toliau yra suvokiamas kaip galios santykių erdvė, kurioje per diskursus yra įteisinami galios santykiai.

suvokiamas kaip tam tikros istorinės atminties steigimas, o šiuolaikinio meno diskursiniame lauke – kaip valstybės ar miesto kultūrą reprezentuojančios estetiškos krypties pasirinkimas. Kadangi konkretus diskursinis laukas, kuriame veikia įvairios institucijos ir tradicijos, apibrėžia galimas objektų ir socialinių praktikų reikšmes – diskursas negali būti laikomas gryna kalbine praktika¹⁵. Anot Laclau ir Mouffe, tradicinę skirtį tarp lingvistinių ir socialinių praktikų išlaikanti analizė apriboja galimybes tyrinėti skirtingoms sferoms priskiriamus fenomenus ir suprasti socialinius santykius¹⁶. Straipsnyje pristatomam konkuruojančių diskursų tyrimui pasirinkta poststruktūralistinė diskurso samprata leido lygia greta analizuoti įvairialypį archyvą – tiek pasakymus ir jų paviešinimo būdus, tiek atminties konstravimo kovose pasitelkiamus meno kūrinų projektus, tiek kitas konvencines ir nekonvencines veikimo praktikas.

Diskurso teorijos autoriai į konfliktą žvelgia kaip į nesuderinamų reikšmių susidūrimą, kuris susiformuoja diskursams nepalaujamai siekiant įtvirtinti dominuojančias, jiems priimtinas socialinio pasaulio ir jo fenomenų sampratas. Kiekvieną sampratą Laclau ir Mouffe aiškina kaip neužbaigtą ir atvirą perartikuliavimui, o svarbiausia – sudarytą iš tokių pačių atvirų, galutinai neužfiksuotų elementų. Šis atvirumas kaitai neleidžia suformuoti jokios baigtinės socialinio pasaulio sampratos, nors politinės jėgos siekia tai padaryti ir dėl to neišvengiamai tarpusavyje konkuruoja¹⁷. Nesutaikomą ir neišsprendžiamą santykį apibrėžia svarbiausia *Hegemonijos ir socialistinės strategijos* sąvoka – socialinis antagonizmas. Antagonizmai nurodo aštrius konfliktinius taškus, tam tikras fronto linijas, abipus kurių vyksta diskursų kova stengiantis įtvirtinti vieną iš dviejų (dažniausiai) reikšmių.

Istorinė atmintis, būdama socialinis fenomenas, yra neišvengiamai politiška ir atvira antagonizmams, o jos konstruojamos reikšmės

¹⁵ David Howarth ir Yannis Stavrakakis, „Introducing Discourse Theory and Political Analysis“, in *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies, Social Changes* (Manchester: Manchester University Press, 2000), 2–3.

¹⁶ Laclau ir Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 109–110.

¹⁷ *Ibid.*, 104.

yra užfiksuojamos tik iš dalies ir laikinai – tol, kol visuomenę tenkina tam tikra praeityje egzistavusios socialinės tikrovės reprezentacija. Konkrečioje istorinės atminties diskurso tvarkoje vienu metu gali cirkuliuoti kelios skirtingos to paties įvykio ar tos pačios asmenybės atminties variacijos, tačiau dėl galimybės įprasmiti svarbiausią idėją, t. y. užpildyti plaukiojantį signifikantą savo teigiamomis reikšmėmis, konkuruoja du tarpusavyje priešingi diskursai. Jie ne tik kuria konkrečius praeities suvokimus, bet ir konstruoja pačią praeitį, kuri yra tik tokia, kokią ją atsimename¹⁸.

Konkretaus įvykio, įvykių ar su jais susijusių asmenų – kaip šiuo atveju kovotojų už Lietuvos laisvę – istorinė atmintis, anot Jano Assmanno ir Aleidos Assmann, yra pasirinktinai sukonstruojama iš fragmentų, kuriuos visuomenė pripažįsta savais, patvirtinančiais ir palaikančiais jos tapatybę¹⁹. Žvelgiant į istorinės atminties steigimą iš diskurso teorijos perspektyvos, istorijos ikūnijimo procesas gali būti suvokiamas kaip praeities artikuliacija, kuri į vieną reikšmių sistemą sujungia pasirinktus momentus. Nepasirinktieji – lieka už apibrėžto diskursinio lauko ribų arba, laikantis Maurice'o Halbwachso atminties sampratos, konkrečioje visuomenėje ar tam tikru laikotarpiu jie nėra prisimenami²⁰. Kadangi istorinė atmintis nėra fiksuota, šie užmiršti praeities elementai, kaip teigia Pierre'as Nora, gali būti prisiminti atsiradus poreikiui iš naujo apibrėžti socialinę tapatybę²¹. Taigi išskylantys diskursų konfliktai dėl istorinių fenomenų sampratų laikytini visuomenėje vykstančių pokyčių ir jų sukulto poreikio perartikuliuoti savo praeitį simptomais.

¹⁸ Grant David Bollmer, „Virtuality in Systems of Memory: Toward an Ontology of Collective Memory, Ritual, and the Technological“, *Memory Studies* 4, nr. 4 (2011), 450–464.

¹⁹ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2008), 113; Aleida Assmann, „Transformations Between History and Memory“, *Social Research* 75, nr. 1 (2008): 67.

²⁰ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Paris: Nouvelle edition, 1925), 199.

²¹ Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations* 26 (1989): 8.

1.2. Konfliktų mechanizmas

Pradėkime nuo sąvokų. Diskursu Laclau ir Mouffe vadina artikuliacijos būdu sukurtą prasmingą momentų visumą. Artikuliacija – „bet kokią praktiką, steigiančią tarp elementų sąsajas, kurios keičia jų tapatumą“²². Momentais – artikuluotus arba konkrečioje diskursinėje sistemoje dėl tarpusavio skirtumų ar panašumų reikšmę įgijusius elementus²³. Artikuliacija, anot teorijos autorių, vyksta reikšmių pertekusiame diskursiniame lauke, kuriame funkcionuoja visi diskursai ir kuris nulemia „neįmanomumą kuriam nors diskursui pasiekti savo baigtumą“²⁴. Tai reiškia, kad visi diskursai, artikuliacijos ir jų konstruojami socialinio pasaulio dėmenys galėjo arba gali tapti kitokiais ir kartu – visokiais²⁵. Taigi, kaip diskursiniame lauke yra priskiriamos ir nors iš dalies užfiksuojamos reikšmės ir tapatybės, jei kiekvienas momentas yra atviras daugiareikšmiškumui?

Reikšmės dalinio fiksavimo procesą teoretikai aiškina pasitelkdami „mazginių taškų“, „tuščio signifikanto“ ir „plaukiojančio signifikanto“ sąvokas. Kaip matyti, remiantis Sara Walton ir Bronwyd Boon sudarytoje schemoje (1 pav.)²⁶, priešingose diskursinėse artikuliacijose mazginiai taškai yra sujungiami į lygiaverčių mazginių taškų grandines (T1, T2, T3 ir T3', T2', T1'), kuriose išskiriami visą grandinę reprezentuojantys tušti signifikantai (T1 ir T1'). Tai reikš-

²² Laclau ir Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 105.

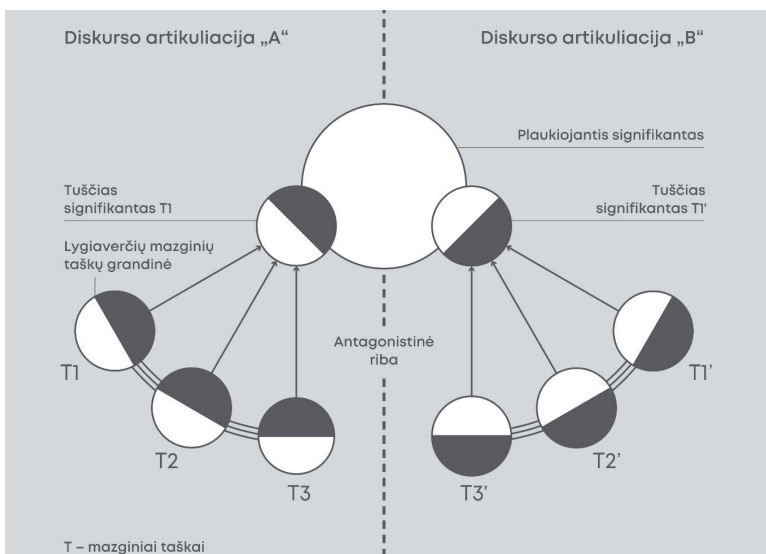
²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, 111.

²⁵ Marianne Jørgensen ir Louise Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method* (London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications, 2002), 54.

²⁶ Sara Walton ir Bronwyd Boon, „Engaging with a Laclau & Mouffe Informed Discourse Analysis: A Proposed Framework“, *Qualitative Research in Organizations and Management* 9, nr. 4 (2014), 351, doi: 10.1108/QROM-10-2012-1106. Lyginant su originalia schema, yra pakeista lygiaverčių mazginių taškų grandinių kompozicinė tvarka. Walton, Boon teigia, kad į grandines sujungti taškai atspindi vienas kitą veidrodiniu principu (T1 vs T1'), tačiau schemoje veidrodinis atspindys yra pavaizduotas klaidingai, kaip antagonistiniai santykiai ne tarp kiekvieno grandinės taško, bet tarp abiejų grandinių. Atkūrus veidrodinį principą, kiekvienas grandinės taškas įgyja savo priešininką: T1 vs T1', T2 vs T2', T3 vs T3'.

miniai konkretaus diskurso signifikantai, kurie struktūruoja konkrečią diskursinę artikuliaciją²⁷. Tušti signifikantai nieko nereiškia iki tol, kol juos reikšmių pripildo į bendrą reikšmių sistemą susieti kiti signifikantai. Pavyzdžiui, sąvoka „laisvė“ konkrečią reikšmę įgyja tik sąveikaudama su kitoms reikšmėmis, susitelkusiomis vienoje iš kovotojų už Lietuvos laisvę istorinės atminties diskursinių artikuliacijų.

1 pav. **Diskursų konflikto schema remiantis Sara Walton ir Bronwyd Boon**

Schemos centre pavaizduotas plaukiojantis signifikantas yra neatitinkamas mazginis taškas ir esminis kovos trofėjus, kuriam priešingas reikšmės siekia priskirti diskursų produkuotojai. Tai ideologiniai elementai, dėl kurių visuomenė neturi arba nebeturi vienodos nuomonės²⁸. Ir dar – mazginiai taškai yra siejami su iš dalies besistabilizavusiomis reikšmėmis konkrečiame diskurse, o plaukiojantys sig-

²⁷ Laclau ir Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, XI, 112–113.

²⁸ Howarth, „Discourse, Hegemony and Populism: Ernesto Laclaus’s Political Theory“, in *Ernesto Laclau*, 12.

nifikantai padeda paaiškinti abipus antagonistinės ribos vykstančią diskursų kovą²⁹.

Diskursinės artikuliacijos susidaro veikiant lygiavertiškumo ir skirtumų logikoms – tam tikro tipo santykiams artikuliacijų viduje. Lygiaverčiai ryšiai tarp reikšmių grandinėje esančių momentų susiklosto užslopinant jų skirtumus ir akcentuojant panašumus. Bendra, visą sistemą įvardijanti reikšmė kiekvienam elementui yra priskiriama kaip antrinė, kuri parazituoja pirminės reikšmės atžvilgiu – nuvertina buvusius skirtumus ir įtvirtina bendrą, sujungiančią reikšmę. Taip įsteigiamas hegemoniškas reikšmių santykis, praktikoje regimas kaip vienoda diskursinė pozicija³⁰.

Lygiavertiškumo principu sukonstruota pozityvi reikšmių sistema tapatumą įgyja tik palaikydama santykį su išoriniu referentu. Būdama pozityvi arba neturėdama savyje prieštaringų momentų, tokia artikuliacija save apibrėžia negatyviai, t. y. kaip nesančią tokią, kaip priešingą sistemą. Laclau ir Mouffe pažymi, kad „antagonizmas nepripažįsta *tertium quid*“³¹. Taigi grynas antagonistinis ryšys gali sieti tik dvi visiškai priešingas reikšmių grandines, nes jei dalis lygiaverčių momentų kurios nors sistemos reikšmių grandinėje būtų išskirtinai apibrėžiami ne per santykį su momentais priešingoje sistemoje, jie įgytų alternatyvių reikšmių, kurios neleistų susiformuoti kardinaliai priešingoms stovykloms³². Būtent taip veikia skirtumų logika – ardydama savo artikuliacijos lygiaverčių momentų grandines ir pritraukdama neartikuliuotus elementus ji slopina antagonistinį diskursų ryšį³³. Skirtumų logika, kaip nurodo jos pavadinimas, išryškina skirtingas ar net prieštaringas reikšmes ir neleidžia susiformuo-

²⁹ Jørgensen ir Phillips, *Discourse Analysis*, 28, 50.

³⁰ Laclau ir Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 127–134. Taip pat žr. Ernesto Laclau, „Constructing Universality“, in *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left* (London; New York: Verso Books, 2000), 283–284.

³¹ *Ibid.*, 129. *Tertium quid* – kažkas, ko negalima priskirti nė vienai iš dviejų grupių.

³² *Ibid.*, 127–129. Pateiktoje schemoje teiginį, kad maksimalus susipriešinimas yra pasiekiamas tada, kai kiekvienas grandinės elementas turi antagonistinį referentą priešingoje grandinėje, reprezentuoja veidrodinis schemos elementų išsidėstymas (1 pav.).

³³ Laclau, „Constructing Universality“, 304.

ti hegemoniškam santykiui diskurso viduje, todėl tokia artikuliacija tampa nestabili, atvira vidinėms prieštaroms ir perartikuliuavimui³⁴.

1.3. Papildomai įvedamos sąvokos

Diskurso teorija, kaip pažymi Lilie Chouliaraki ir Normanas Fairclough, nepaaiškina, kaip diskursiniame lauke, kuriame skirtingi subjektai, priklausomai nuo jų pozicijų visuomenėje, visuomenės tipo ir nuo socialinio gyvenimo formų, turi skirtingas (re)artikuliacijos galimybes, yra artikuliuojamos konkrečios reikšmės³⁵. Marianne Jørgensen ir Louise Phillips šią problemą siūlo spręsti pasitelkus Fairclough „diskurso tvarkos“ sąvoką, kuri ir leidžia apibrėžti vidinę logiką turinčią socialinę erdvę³⁶. Pasinaudojus patarimu, konfliktas yra irėminamas kovotojų už Lietuvos laisvę istorinės atminties diskursinėje tvarkoje – ne beribiam diskursiniame lauke, o labai konkrečioje jo teritorijoje, kurią struktūruoja čia veikiančios taisyklės, institucijos, socialinės praktikos, taip pat tam tikri diskursiniai sedimentai – įsitikinimai ir istoriškai susiformavusios sąsajos tarp reikšmių.

1.4. Tyrimo dizainas

Laclau ir Mouffe suteikia reikšmines sąvokas analizei, tačiau nesuformuluoja išsamių paaiškinimų, kaip ji turi būti atliekama, todėl tyrimo žingsniai nustatyti derinant Jørgensen ir Phillips pasiūlytas gaires su Walton ir Boon konflikto analizės modeliu ir juos pritaikant konkrečiai konkuruojančių diskursų analizės specifikai:

- 1) **Duomenų archyvo sudarymas ir konflikto genezės aprašymas**, kuris leido įvardyti kovotojų už Lietuvos laisvę istorinės

³⁴ Laclau ir Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 127–134; Laclau, „The Death and Resurrection of the Theory of Ideology“, in *The Rhetorical Foundations of Society* (London: Verso, 2014), 19.

³⁵ Lilie Chouliaraki ir Normanas Fairclough, *Discourse in Late Modernity. Rethinking Critical Discourse Analysis*, 5th ed. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005), 124–125.

³⁶ Jørgensen ir Phillips, *Discourse Analysis*, 55–56.

atminties diskursinio lauko plaukiojantį signifikantą ir mazginių taškų pasiskirstymą abipus antagonistinės ribos.

- 2) **Konkuruojančių diskursų įvardijimas ir jų sąrangos analizė**, padėjusi nustatyti priešingas pozicijas užimančias artikuliacijas ir jų reikšmių grandines organizuojančius tuščius signifikantus, atskleisti, kaip yra konstruojamos jų teigiamos sampratos.
- 3) **Konkuruojančių diskursų produkuotojų įvardijimas** atskleidė, kas ir kaip formuoja ir palaiko diskursus.
- 4) **Konkuruojančių diskursų konstruojamų socialinio pasaulio sampratų interpretacija** atvėrė galimybę atsakyti į klausimą, kokias istorinės atminties sampratas siekiama įtvirtinti.

2. Diskursų konflikto šerdis: „vytininkai“ vs „kalvelininkai“

Konflikto chronologinės eigos rekonstrukcija, gilinantis į priešingų stovyklų pasisakymus apie paminklus ir jų veikimo būdus įtvirtinant savas pozicijas, leido išskirti du konkuruojančius diskursus ir nustatyti jų artikuliacijose cirkuliuojančias priešingas kovų už laisvę ir kovos apskritai, kovotojų, laisvės, mirties, valstybės sampratas³⁷. Konkuruojantiems diskursams, pagal kiekvieną jų konsolidavusio paminklo projektą, suteikti sąlyginiai pavadinimai: „vytininkų“ diskursas ir „kalvelininkų“ diskursas.

Pirmasis kristalizavosi pradėjus veikti Vyčio paramos fondui (VPF), kuris siekė sostinės Lukiškių aikštėje, vietoj ankstesniame konkurse laimėjusio projekto *Tautos dvasia*, pastatyti Vyčio skulptūrą. Ilgą laiką nesutikdamas artikuluotos priešpriešos, „vytininkų“

³⁷ Dėl straipsnio apimties chronologinė memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę steigimo eiga analizuojama 2012–2020 m. laikotarpiu nėra pateikiama, tačiau su ja galima laisvai susipažinti straipsnio autorės magistro darbe. Chronologinė įvykių seka leis geriau suprasti įvykių, pasakymų ir veikėjų pasirodymų konflikto scenoje eiliškumą. Rūta Statulevičiūtė-Kaučikienė, „Memorialas kovotojams už Lietuvos laisvę Lukiškių aikštėje: konkuruojančių diskursų analizė“. *Magistro darbas*, Vilniaus universitetas, 2021), 26–42, <https://virtualibiblioteka.vu.lt/permalink/f/gi1gc3/ELABA-ETD87354268>.

diskursas steigėsi kuriant santykį su susirastais abstrakčiais priešais „šiuolaikiniu paminklu“ ir „šiuolaikine skulptūra“. Varžovas konkretų vardą įgijo tik konkursą laimėjus *Laisvės kalvai*. Šiuolaikinio paminklo poziciją gynęs „kalvelininkų“ diskursas susiformavo akistatoje su tradicinio paminklo šalininkais.

Tekstyno analizė taip pat leido įvardyti abiejų konfliktuojančių stovyklų pasirinktas konstruojamos atminties vietos formas (tradicinis paminklas vs šiuolaikinis paminklas), joms priskiriamas funkcijas ir poveikio visuomenei galimybes. Konflikto genezė atskleidė konkuruojančių diskursų reikšmių išsidėstymą ir leido išskirti plaukiojantį signifikantą – laisvės idėją, kuriai „vytininkų“ ir „kalvelininkų“ diskursai siekia priskirti sau artimas, tačiau tarpusavyje priešingas sampratas. Taigi pažvelkime, iš kokių reikšmių jos yra konstruojamos ir kokie yra bendri vardikliai (tušti signifikantai), įvardijantys priešingas diskursų artikuliacijas.

2.1. „Vytininkų“ diskurso sąranga

*Paminklas žuvusiems už Lietuvos laisvę privalo nedviprasmiškai priminti ir liudyti būtent tokios visavertės ir kilnios, o ne siauros ir merkantiliškos laisvės siekį.*³⁸

„Vytininkų“ diskurse išskiriami šie mazginiai taškai, matomi kaip visą tiriamą laikotarpį atsikartojančios temos, kurių kiekviena turi savo priešingybę „kalvelininkų“ diskurse:

- 1) valstybė: *už laisvę kovojanti Lietuva*, kuri susikūrė ir išliko dėl nenutrūkstančių kovų už jos politinį savarankiškumą ir nepriklausomybę nuo išorinių jėgų (Rusijos ir Lenkijos);
- 2) kovotojai: *visų laikų kovotojai, kovoję ir žuvę už politinę valstybės laisvę* – aukščiau kasdienybės pakilę, visuomenę įkvepiantys herojai;

³⁸ Paulius Stonis, „Okupantai „Kalnelio“ negriautų“, *Alkas.lt* (2017 m. gruodžio 28 d.), <http://alkas.lt/2017/12/28/p-stonis-okupantai-kalnelio-negriautu>.

- 3) laisvė: *valstybės laisvė*, už kurią vyksta nuolatinė, nesibaigianti kova;
- 4) kova: *pergalingi mūšiai*, aktyvūs kariniai veiksmai;
- 5) mirtis: *mirtis už valstybę* kaip aukščiausia dorybė;
- 6) atminties forma: *tradicinis paminklas*, kuris turi simbolinę raišką, atlieka politinį vaidmenį, instruktuoja visuomenę.

Visus išvardytus momentus jungia *laisvės kaip valstybės politinės laisvės siekiamybė, esančios aukščiau asmeninės laisvės*, samprata. Politinė nepriklausomybė regima kaip visiškai neišsipildantis, nuolatinio budrumo ateityje reikalaujantis tikslas, o ne kaip jau pasiekta, iškovota laisvė. Tai atskleidžia šiai artikuliacijai priklausantys teiginiai, kad paminklas įkūnija ne laisvę, o kasdienę kovą už ją, kad būsimas monumentas turi skatinti pasididžiavimą valstybės ir tautos istorija ir įkvėpti ateities kartas aktyviai priešintis ir pasiaukoti už valstybingumo išsaugojimą, nes „mirtis dėl savo šalies <...> įgauna moralinį didingumą“³⁹. Tokią sampratą „vytininkai“ konstruoja išskeldami valstybės ir tautos laisvę kaip vertingesnę už asmens laisvę laisvės formą. Būtent nacionalinės valstybės laisvė kaip sąlyga, kaip tikslas ir kaip motyvas veikti sujungia visus išskirtus diskurso elementus į stipriai susietą ir iš dalies tarpusavyje sutampančių reikšmių grandinę. „Vytininkų“ artikuliacijos apimama socialinė erdvė – valstybė.

„Vytininkų“ diskurse ryškūs du visą tiriamą laikotarpį mažai kintantys momentai: valstybės ir tradicinio paminklo sampratos. Valstybingumo idėją reprezentuoja Lietuvos valstybės simboliai, kuriuos Lukiškių aikštėje nori matyti „vytininkų“ diskurso produkuotojai: Vytis, Gediminaičių stulpai, istorinė valstybės vėliava ir kt. Vytis, kaip vienintelė galimybė išreikšti visas epochas apimančią valstybę, iškyla 2012 m. diskusijose dėl pirmajame konkurse laimėjusio projekto, o konkretų pavidalą – *Laisvės kario* skulptūros kūną – VPF pastangomis įgyja 2017-aisiais. Fondas, genamas desperacijos, jo steigėjų manymu, tinkamai pažymėti modernios valstybės įsteigi-

³⁹ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą* (Vilnius: Baltos lankos, 1999), 163.

mo šimtmetį, visam „vytininkų“ diskursui primeta realistinę raitelio skulptūrą, užslopindamas alternatyvias idėjas ir iškeisdamas pirminį tikslą pagerbti kovotojų už Lietuvos laisvę atminimą į siekį įteisinti Lukiškių aikštės valstybinį statusą.

Vis dėlto, pralaimėjus mūši dėl Sakalausko skulptūros pastatymo Lukiškių aikštėje, „vytininkų“ diskursas atitolsta nuo kategoriškai apibrėžto Vyčio vaizdinio. Pradedama teigti, kad Vytis gali būti pavaizduotas ir kitaip, tačiau turi neperžengti tradicinės monumentaliosios skulptūros ribų, išlaikyti ryšį su praeitimi – „Vytis yra lietuvių tautos teiginys, kad buvome, esame ir būsim šito pasaulio istorijoje“⁴⁰. Pripažinę įvairesnes plastinės raiškos galimybes, „vytininkai“ vėl prisimena tikslą įrengti atminties vietą kovotojams už valstybės laisvę⁴¹. Abi idėjos – paženklinti miesto aikštę valstybės simboliu ir įsteigti atminties vietą kovotojams – pradeda egzistuoti drauge ir galiausiai yra įtvirtinamos įstatymu. 2020-aisiais priimtame Lukiškių aikštės Vilniuje memorialinio statuso įstatyme nurodoma, kad aikštėje turi būti pastatytas „valstybės simbolių vaizduojantis monumentas Vytis“. Taip pat turi būti įrengtas „memorialas žuvusiųjų už Lietuvos laisvę aukoms atminti“.

Monumentumas, didinga, išpūdį daranti plastinė raiška ir visuotinai atpažįstama simbolika yra dar viena „vytininkų“ diskurso konstanta, glaudžiai besisiejanti su A. Assmann aprašyta politine atmintimi⁴² ir ideologine remiantis įstatymais projektuojamo memorialo funkcija – įsigalėti sostinės erdvėje ir ugdyti visuomenę. Atitinkamai visą tiriamą laikotarpį „vytininkų“ diskursas išlieka priešiškas šiuolaikinei plastinei raiškai ir atšiaurus šiuolaikiniam memorialiniam paminklui. Ir nors pasigirsta pavienių balsų, kad stilistiškai Vytis turi reprezentuoti savo sukūrimo laikotarpį ir taip liudyti, kad jį pastačiusi visuomenė turėjo savo valstybės sampratą⁴³, šiuolaikinis menas beveik sutartinai

⁴⁰ Stonis, „Okupantai „Kalnėlio“ negriautu“.

⁴¹ Plastinė raiška – architektūros ir skulptūros kūrinio proporcijų, silueto, paviršių, medžiagiškumo ir kitų išraiškos priemonių derinys.

⁴² Assmann, „Transformations“, 56.

⁴³ Bernardas Gailius, „Šaltasis karas. Kodėl mums reikia paminklo Vyčiui?“, *15min.lt* (2015 m. spalio 22 d.), <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/komentarai/bernardas-gailius-saltasis-karas-kodel-mums-reikia-paminklo-vyciui-500-535387>.

apibrėžiamas kaip ideologiškai neįgalus, todėl netinkamas valstybei reprezentuoti. Šiuolaikinio paminklo reikšmė yra išstumama į „vytininkų“ diskurso artikuliacijos paribius. Šią išvalgą sustiprina šiuolaikiniais paminklams skirti žeminantys epitetai ir išnyranti nacionalsocialistų retorika („degeneracinis menas“⁴⁴), išduodanti šios stovyklos pastangas šiuolaikiniam menui užkirsti kelią į istorinės atminties kovų lauką ir sustiprinti tradicinio meno teisėtumą⁴⁵. Menka Lietuvos meno lauko autonomija nuo politinių institucijų ir auditorijos sudaro palankias sąlygas šias intencijas įgyvendinti⁴⁶.

Ryškiausia „vytininkų“ diskurso vidinė artikuliacijos priešara kyla dėl kovotojų už Lietuvos laisvę įvardijimo. Kas jie tokie – ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai (partizanai) ir 1863–1864 m. sukilėliai ar „visų laikų“, nuo 1514 m. Oršos mūšio iki 1991 m. sausio 13-osios, kovotojai ir nužudytieji dėl valstybės politinės laisvės? Šis klausimas išlieka aktualus visą tiriamą laikotarpį. „Vytininkams“ įgijus konkretų priešą *Laisvės kalvą*, buvo argumentuojama, kad šis memorialas yra netinkamas partizanams atminti, taip pat teigiama, kad atsimenant tik partizanus būtų kuriama klaidinga valstybės, neturinčios garbingos istorijos, samprata. Šiuo laikotarpiu iš „vytininkų“ diskurso pranyksta 1863–1864 m. sukilimo dalyviai, kurie naujajame įstatyme taip pat yra tarsi atskiriami nuo laisvės kovų istorijos ir suvokiami tik kaip Lukiškių aikštėje „nužudyti 1863–1864 m. sukilėliai“. Nedidelės apimties įstatymo tekste Lietuvos laisvės kovotojai, kurių atminimas turi būti steigiamas reprezentacinėje Vilniaus aikštėje, įvardijami ir kaip „už Lietuvos nepriklausomybę ir žuvę kovotojai“, „žuvę už Lietuvos laisvę“, „Lietuvos nepriklausomybės kovos ir žuvę kovotojai“. Nėdėli įvardijimo niuansai steigia sąsajas su skirtingais Lietuvos istorijos

⁴⁴ Vartojamas terminas nurodo Vokietijos nacionalsocialistų partijos organizuotas kilnojamas „išsigimusių meno“ („Entartete Kunst“) parodas, kuriose buvo eksponuojami partijos ideologijos neatitinkantys modernistų kūriniai. Kovas Kastus, „Dar vienas gėdingas paminklas Vilniaus centre – „Tautos dvasia“, *Lrytas.lt* (2013 m. rugpjūčio 15 d.), <https://www.lrytas.lt/bendruokime/isklausykite/2013/08/15/news/dar-vienas-gedingas-paminklas-vilniaus-centre-tautos-dvasia--4935704>.

⁴⁵ Dario Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism Since the French Revolution* (London: Reaktion Books, 2007).

⁴⁶ Rimkutė, „Meno autonomija“, 203.

laikotarpiais ir liudija negalėjamą tiksliai pasakyti, ką norima atsiminti. Kalbant diskurso teorijos terminais, neartikuliuotas kovotojų už laisvę įvardijimas rodo neužfiksuotą reikšmę ir diskurso artikuliacijoje dar visiškai neįsigalėjusį hegemonišką „kovotojų“ reikšmių santykį. Kadangi „vytininkų“ artikuliacija pasisavina istorinės valstybės sampratą, pagal ją kinta ir kovotojų už laisvę reikšmė – ji plečiasi apimdama vis didesnę istorinių kovų chronologinę imtį, sutampančią su istorinės valstybės chronologine erdve.

Nepaisant paminėtų vidinių prieštarų, kurios, anot Laclau ir Mouffe, yra neišvengiamos, „vytininkų“ diskursas yra įgijęs iš dalies stabilią ir gana aiškiai apibrėžtą artikuliaciją, susitelkusią aplink reikšminį laisvės signifikantą „*valstybės laisvė kaip esanti aukščiausia asmeninės laisvės*“.

2.2. „Kalvelininkų“ diskurso sąranga

Laisvė, kurią ketinama lokalizuoti šioje aikštėje monumento pavidalu, nėra objektas. Laisvė yra veiklos sąlyga. Galbūt geriausias paminklas laisvei yra tas, kuris atveria miestiečiams naujų veiklos galimybių.⁴⁷

Žmonės, esantys ant takelių, pievų ar kalvelės, <...> galės piknikauti, žaisti kamuoliu, vedžioti šunis ar žaisti su vaikais – tas vaizdinys ir yra tai, už ką kovojo laivės kovų dalyviai – laisvą buvimą erdvėje.⁴⁸

„Kalvelininkų“ diskursinėje artikuliacijoje išskiriamos svarbiausios reikšmės negatyviai atitinka visas „vytininkų“ diskurso reikšmes. Viena jų – atminties formos samprata, yra itin nestabili ir konfliktuojanti savos artikuliacijos erdvėje:

- 1) valstybė: *laisvę iškovojusi, laisva Lietuva*, kuri įgalina asmeninių laisvių realizavimą;
- 2) kovotojai: *ginkluotajame pasipriešime dalyvavę žmonės*, kurie dėl valstybės laisvės paaukojo gyvybę;

⁴⁷ Kristina Buidovaitė, „Reprezentacinės Lukiškių aikštės funkcijos rekreacinių nenustelbs“, *Statyba ir architektūra* 8 (2015), 56.

⁴⁸ BNS, „Lukiškių aikštėje bus statomas partizanų bunkerį primenantis paminklas“, *Lrt.lt* (2017 m. lapkričio 27 d.), https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/26/194757/vyriausybeje_bus_paskelbtas_atrinktas_lukiskiu_aikstes_memorialo_projektas.

- 3) laisvė: *asmens laisvė*, kurią įgalina laisva valstybė;
- 4) kova: *aktyvi ginkluota kova ir „nematomi“ laikotarpiai tarp tokios kovos epizodų*;
- 5) mirtis: *mirtis už valstybę kaip asmeninė, žmogiška auka*;
- 6) atminties forma: *šiuolaikinis paminklas*, įkūnijantis edukuojantį, bet ne instruktuojantį buvimą laisvoje erdvėje, kuri leidžia naudotis turima, iškovota laisve; *nepolitizuota aikštė*, t. y. apželdinta miesto aikštė be paminklo, įkūnijanti neinstruktuojantį buvimą miesto erdvėje.

Reikšmių grandinę organizuoja *laisvės kaip aktualaus valstybės ir visuomenės būvio, leidžiančio įgyvendinti asmenines laisves*, samprata. Ji yra atpažįstama įvairiuose diskurso elementuose: kaip reikalavimas užtikrinti visuomenės teisę tiesiogiai, o ne per atstovus (Seimą) dalyvauti priimant sprendimą, koks memorialinis kūrinys turi atsirasti Lukiškių aikštėje ir ar turi atsirasti; kaip žmogiškumo stokojančių tradicinių monumentų kritika; kaip protestai, ginantys ir įkūnijantys laisvą asmens buvimą aikštėje; kaip savivaldybės ginamas miestiečių sprendimas statyti *Laisvės kalvą* ir palaikoma menininko teisė pateikti savo autorinę paminklo viziją, puoselėti teisėtą lūkestį ją įgyvendinti. Galiausiai – kaip teisė miestiečiams patiems kurti savo rekreacinės ir (ar) memorialinės veiklos nepolitizuotoje erdvėje scenarijus. Net mirties už valstybę samprata „kalvelininkų“ diskurso artikuliacijoje yra formuluojama kaip žmonių auka, o ne įkvepiantis, herojiškas poelgis. Šio diskurso artikuliacijos socialinė erdvė – Vilniaus miestas.

„Vytininkų“ diskursinė artikuliacija atrodo turinti vidinių priešpriešų, kurios neleidžia tiksliai įvardyti esminio steigiamos atminties objekto, o „kalvelininkų“ diskursinėje artikuliacijoje neišgali dominuojanti pačios atminties vietos formos samprata – čia tarpusavyje varžosi šiuolaikinio memorialinio kūrinio ir aikštės be paminklo idėjos. Pastaroji 2012 m. iškyla kaip publikos nepasitenkinimas, ją nušalinus nuo sprendimo dėl būsimąjį memorialo priėmimo, ir yra girdima visą tiriamą laikotarpį. Protestuojančios publikos šūkis, kad laisvė pati sau paminklas, po truputį kristalizuoja į teiginį, kad laisvė yra procesas ir sąlyga, įgalinanti miesto gyventojų veiklas.

Nepolitizuotos aikštės idėją profesionalai pateikia kaip kontrargumentą VPF siūlomai *Laisvės kario* skulptūrai. Politiškai stipriausias „laisvos aikštės“ teiginys priklauso Prezidentei Daliai Grybauskaitėi, kuri, kaip ir kiti pasisakiusieji, Lukiškių aikštę su paminklu susieja su sovietų okupaciją šioje erdvėje simbolizavusia Lenino skulptūra. Aikštės be paminklo idėją palaiko visos „kalvelininkų“ diskurso produkuotojų grupės: politikai, profesionalai ir publika.

Nepolitizuotos aikštės vizija ne tik prieštarauja šiuolaikinės skulptūros kaip atminties formos sampratai, bet kartu iš dalies su ja sutampa. Už neinstruktuojamą buvimą aikštės erdvėje pasisako ir *Laisvės kalvos* autorius Labašauskas – tiek tiesiogiai, tiek pasiūlydamas į reikšmę išiliejantį horizontalų memorialą, kuris neužvaldo erdvės, o kaip tik Lukiškių aikštėje žmonėms pasiūlo įvairesnių veiklos scenarijų⁴⁹.

Ryškus, bet stabilios artikuliacijos neįgaunantis „kalvelininkų“ diskurso leitmotyvas – savalaikės plastinės kalbos, šiuolaikinis memorialinis sprendimas yra priešingas „vytininkų“ pasirinktai atminties formai – tradiciniam paminklui. „Kalvelininkai“ kritikuoja atkaklią „vytininkų“ simpatiją istorinei, figūrinei, nebeaktualios plastikos ir triumfuojančios semantikos skulptūrai, kuriai priešpriešina šiuolaikinį memorialą, siūlantį atsiminti ne pergales, o aukas už laisvę⁵⁰. Pats plastinės raiškos pasirinkimas „kalvelininkų“ diskurse kinta nuo monumentalios, vertikalios *Tautos dvasios* iki horizontalios *Laisvės kalvos*, tačiau abu projektus sieja jų nepolitiškumas (politinių simbolių nenaudojimas), abstrakti, šiuolaikinė plastinė kalba ir laisvas santykis su publika, apimantis tiek atvirumą interpretacijai ir suasmenintam emociniam santykiui, tiek fizinį prieinamumą ir lytimąjį pasiekiamumą.

Šiuolaikiško paminklo, kompromisiškai sujungiančio nepolitizuotą erdvę ir memorialą, reikšmė susiformuoja kaip atsakas į konkrečiu konflikto epizodu iškilusią būtinybę apginti teisę į „vytininkų“ nusavinamą patriotizmą, kovų už laisvę istoriją ir valstybės simbolius, kitaip sakant – pasirinkti antivytisšką poziciją. Tačiau svarbiausia, kad Labašausko projektas konsoliduoja „kalvelininkų“ diskursą ne dėl to, kad

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Krzyżanowska, „The Discourse of Counter-Monuments“, 471.

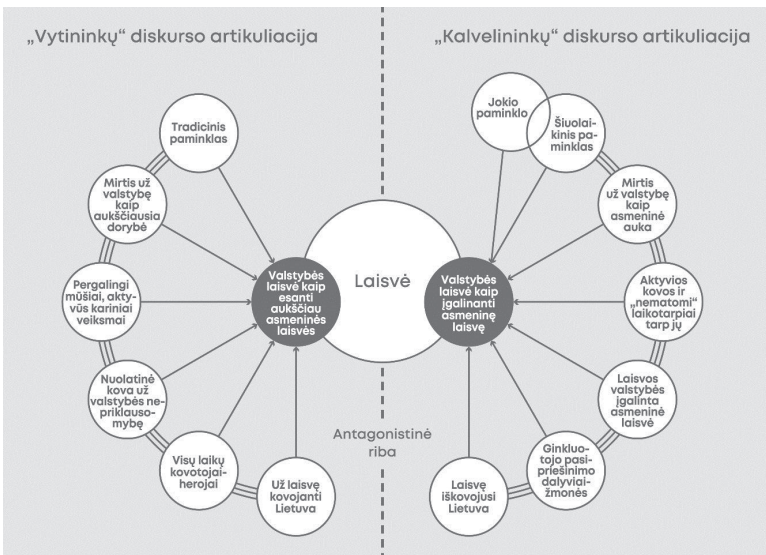
geriausiai reprezentuoja jo steigiamą kovą už laisvę sampratą, bet todėl, kad įkūnija „vytininkų“ vizijos ir veikimo būdo priešingybę: varžymąsi pagal nustatytas taisykles, visuomenės daugumos ir profesionalų nuomonės pripažinimą, teisinės viršenybės principo paisymą. Kompromisinis yra ir „kalvelininkų“ bandymas Lukiškių aikštėje sujungti dvi erdves – valstybės ir žmonių. Arba, atmetant „vytininkų“ nubrėžtą ribą tarp viešosios ir privačiosios erdvių, atverti galimybę viešojoje empatiškai išgyventi skaudžias žmogiškas patirtis nesaliutuojant valstybei.

Konflikto lauke pasirodžiusi *Laisvės kalva* taip pat leidžia artikuliuoti „vytininkams“ priešingą kovotojų už laisvę sampratą – ją susiaurinti iki ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių⁵¹ ir jiems suteikti ne herojišką, o žmogišką prigimtį. Tokiu būdu yra formuojamas ne imperatyvas prisiminti, žavėtis ir sekti nežinomų tautos didvyrių, išsaugojusių valstybę, pavyzdžiu, o kvietimas nepamiršti žmonių, kurie dėl valstybės laisvės paaukavo gyvybę aktyvioje kovoje ir gyvenimą sudėtingos buities sąlygomis. Tad „vytininkų“ diskurse kovotojų samprata atrodo trinanti skirtumus tarp įvairių epochų kovotojų už Lietuvos valstybę, o išsikristalizavusi „kalvelininkų“ diskurse – apima konkretų kovą už laisvę laikotarpį.

Įdomu, kad priešiški diskursai turi ir sąlyčio tašką – Vytį. „Kalvelininkai“ neneigia Vyčio simbolio, priešingai, sutinka, kad jis yra tinkamas laisvės kovų idėjai išreikšti, tačiau pabrėžia, kad „vytininkų“ pasirinkta meninė raiška „yra mirusi“. Taip „kalvelininkai“ suartėja su priešingo diskurso mažuma, teigiančia, kad Vytis turėtų būti išreikštas šiuolaikine menine forma. Atskirdami simbolį nuo jo plastinės raiškos, „kalvelininkai“ žengia du žingsnius: įsteigia ryšį su priešingu diskursu ir iš nacionalinio istorinės atminties lauko bando pašalinti klasikinę, monumentaliąją skulptūrą, taip pat sustiprinti, įteisinti šiuolaikinio meninio mąstymo pozicijas, kurias paremia užsienio ekspertų nuomonėmis ir pasaulyje pripažintų memorialų pavyzdžiais.

⁵¹ 1863–1964 m. sukilimo dalyviai yra neryški „kalvelininkų“ diskurse cirkuliuojanti kovotojų už laisvę reikšmė. Ji išnyra profesionalų pasisakymuose (Labašausko, antrojo konkurso organizatorių), tačiau yra užslopinama dominuojančios reikšmės „ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, partizanai“, kurią artikuliuoja auditorija ir kurią priiskiria „vytininkų“ diskurso produkuotojai.

„Kalvelininkų“ diskursinė artikuliacija, palyginti su konkurentų, yra menkiau išsikristalizavusi, daugialypė, turinti vidinių prieštarų – vis dar besiformuojanti. Iš vienos pusės, šis iš apačios kylantis socialinis diskursas⁵² save apibrėžia rodydamas nusistatymą prieš erdvės politizavimą, t. y. prieš bet kokio valstybės statomo paminklo atsiradimą miesto aikštėje. Iš kitos – išreiškia šiuolaikinės plastinės raiškos ir kasdieninio santykio su istorine atmintimi poziciją, kuri ir yra priešinga „vytininkų“ teigiamoms sampratom. Abi šios pozicijos turi savo antagonistinį atspindį „vytininkų“ diskursinėje artikuliacijoje, tačiau prieštarauja viena kitai ir neleidžia pasiekti maksimalaus susipriešinimo su varžovu. Nepaisant skirtingų atminties formų sampratų ir ryšio su priešingu diskursu, „kalvelininkų“ suformuotą reikšmių grandinę galima sutvirtinti reikšminiu signifikantu „valstybės laisvė kaip įgalinanti asmeninę laisvę“.

2 pav. „Vytingų“ ir „kalvelininkų“ diskursų artikuliacijos kairėje, Visų laikų kovotojai – herojai dešinėje Ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai – žmonės

⁵² Assmann, „Transformations“, 56.

Išnarsčius abipus antagonistinės linijos išsidėsčiusias reikšmes, aiškėja, kad nesutarimą kelia ne simpatijos skirtingiems simboliams, bet iš priešingų reikšmių sukonstruotos laisvės sampratos, kurias reprezentuoja skirtingi paminklų tipai (2 pav.). Viena jų teigia siekiamą valstybės laisvę, dėl kurios neabejotinai buvo, yra ir bus verta paaukoti asmeninę laisvę, kita – kaip praeityje iškovotą, turimą valstybės laisvę, kuri leidžia realizuoti asmenines laisves. „Vytininkų“ tarsi negalinčios visiškai išsipildyti, žadinančios budrumą laisvės idėja yra nukreipta į ateitį, kai vėl reikės ją ginti, o artikuluojama „kalvelininkų“ susieja praeitį, kada įvyko laisvės atgavimo faktas, su dabarties momentu, kai visuomenė gali naudotis turima laisve. Taigi laisvės sąvoka priešinguose diskursuose skiriasi ne tik savo temporalumu, bet ir vertybiniu santykiu su asmens laisvėmis. Būtent šis priešingas valstybės ir asmeninės laisvės santykis sukuria esminį laisvės sąvokų ir jas teigiančių artikuliacijų susipriešinimą. Abi artikuliacijos, turėdamos priešingomis reikšmėmis įkrautus branduolius, yra klabinamos stipresnių ar jau iš dalies suvaldytų vidinių prieštarų, kurios įsteigia reikšminius priešingų artikuliacijų tarpusavio panašumus.

2.3. Politikų, profesionalų ir publikos pozicijos kovos lauke

Valstybės laisvės kaip esančios aukščiau asmeninės laisvės artikuliaciją visą tiriamą laikotarpį kartu konstruoja Seimas ir patriotinės visuomeninės organizacijos. Seimo nutarimai, rezoliucijos, Seimo komitetų ir Seimo narių vieši pareiškimai, glbojamos visuomenininkų spaudos konferencijos, įstatymų projektai yra pagrindiniai politinės galios įrankiai, kuriais remiamas „vytininkų“ diskursas. Įstatymais nustatytas politinių veiksmų pasekmes lemia tiriamu laikotarpiu Prezidento pareigas einančio asmens pozicija⁵³, tačiau daugumos balsais

⁵³ Prezidento pozicija keičiasi kartu su pareigas einančio asmens pozicija: Grybauskaitė viešai pasisakė už kompromisinę laisvos aikštės idėją, o Gitanas Nausėda pritarė konkrečios istorinės atminties steigimui pagal įstatymą.

priimami įstatymų projektai patvirtina nuoseklią Seimo poziciją, kurią formuoja aktyviausi Tėvynės sąjungos-Lietuvos krikščionių demokratų (TS-LKD) frakcijos politikai – tiek būdami valdančiojoje daugumoje, tiek opozicijoje.

Prie Seimo šliejasi auditorijai atstovaujančios patriotinės organizacijos – Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, VPF ir naujai įsisteigę Vyčio fondas, „Talka kalbai ir tautai“⁶, kitos organizacijos, vienijančios ginfluotojo pasipriešinimo dalyvius, rezistentus, tremtinius. Prie šios artikuliacijos formavimo taip pat prisideda vyresniosios kartos skulptoriai, architektai, menotyrininkai, istorikai, kurie tampa idėjos ambasadoriais viešojoje erdvėje. Taigi Seimas ir auditorija nuosekliai siekia šviečiamojo ir instruktuojančio atminties ženklo, pasisako už vyraujančią sampratą įkūninančių kovų ir kovotojų už laisvę atminimo įamžinimą.

Už *valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvę* sampratos stovi kūrybinio lauko profesionalai: Tarptautinės dailės kritikų asociacijos Lietuvos sekcija, Lietuvos dailės istorikų draugija ir pavieniai bendraminčiai – kūrėjai ir tyrėjai.

Vyriausybė ir Kultūros ministerija, kaip ir galima tikėtis, visą laikotarpį išlieka vieningos ir sutartinai keičia palaikomą diskursą. Valdančiojoje daugumoje esant TS-LKD (2008–2012 m.) ir Lietuvos valstiečių ir žaliųjų sąjungai (LVŽS, 2016–2020 m.), imamasi valstybės lygmeniu formuoti istorinę atmintį⁵⁴. Kultūros ministerija, būdama pagrindinė memorialo konkursų organizatorė, atveria galimybes šiuolaikiniam, profesionaliai sukurtam memorialui atsirasti: nustato konkursų sąlygas, vertinimo procedūras, sudaro vertinimo komisiją. Vykdomoji valdžia, išskyrus Lietuvos socialdemokratų partijos vadovaujamą Lietuvos Respublikos Vyriausybę (2012–2016 m.), atviro palaikymo konkrečiam paminklui nedemonstruoja, tačiau gina jo teisėtumą. 2012–2016 m. Vyriausybė, priešingai, sudaro sąlygas iškilti

⁵⁴ Abi Vyriausybės dėjo ir daugiau pastangų institucionalizuoti istorijos politiką. Pavyzdžiui: 2008–2012 m. – kadencijos pabaigoje parengiamas Tautos istorinės atminties įstatymo projektas; 2016–2020 m. – Seimas sudaro Valstybės istorinės atminties komisiją, Vyriausybė paskelbia programą istorinės atminties ir su Lietuvos įvaizdžiu susijusių projektų finansavimui ir kt.

VPF ir kovotojų už Lietuvos laisvę atminties steigimą perleidžia visuomeninei – auditorijos – iniciatyvai.

Vilniaus miesto savivaldybė ieško kompromisų ir gina sprendimų priėmimo procedūrų teisėtumą. Meras Remigijus Šimašius pasisakymais atstovauja Vilniaus gyventojų ir Labašausko interesams, tačiau kartu išsaugo idėjinį neutralumą: neneigia galimybės aikštėje pastatyti Vyčio simbolį, bet pasisako prieš VPF propaguojamą skulptūrą dėl jos neteisėtumo, gina ne *Laisvės kalvą*, o jos teisėtą galimybę atsirasti mieste. Kompromisinės pozicijos laikosi ir 2011–2015 m. sostinės mero pareigas ėjęs Artūras Zuokas, kurio iniciatyva Lukiškių aikštėje buvo iškelta istorinė Lietuvos vėliava – laikinas, „trečiasis“ pasirinkimas iš dviejų.

Vykdomoji valdžia ir sostinės savivaldybė sudaro sąlygas formuoti *valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvę* artikuliacijai, gina visuomenės teisę pasirinkti šiuolaikinį kūrinį ir demokratiško veikimo principus, taip nutoldamos nuo paties istorinės atminties formavimo, susitelkdamos į sprendimus įteisinančias biurokratinės procedūras ir kūrinio meninę vertę, t. y. į miesto ir (ar) šalies prestižą.

Susiklosčiusi skirtis iš esmės atitinka Youngo pastebėjimą, kad politinės institucijos ir auditorija dažniausiai būna nusistačiusios prieš šiuolaikinių memorialinių kūrinių atsiradimą viešosiose erdvėse, o profesionalai tokius kūrinius palaiko⁵⁵. Seimas ir patriotinės, tautinės visuomeninės organizacijos, kurias palaiko pavieniai vyresnės kartos profesionalai, artikuliuoja *valstybės laisvės kaip esančios aukščiau asmeninės laisvės* idėją. Profesionalų organizacijos ir pavieniai bendraminčiai – *valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvę*. Šią artikuliaciją nuosekliai palaiko miesto valdžia, o vykstant nacionaliniams konkursams – ir vykdomoji valdžia. Žinant, kas yra suinteresuoti skirtingų kovų už laisvę istorinių atminčių konstravimu ir iš kokių reikšmių jos susidaro, galima užduoti finalinius klausimus – kokios kovotojų už Lietuvos laisvę atmintys yra kuriamos?

⁵⁵ Young, *The Texture of Memory*, 11–13.

3. *Kovotojai už Lietuvos laisvę: herojai ar žmonės?*

Istorinės atminties vietos visada ėima du pasakojimus apie praeitį, teigia Jamesas W. Loewenas. Vienas jų perduoda simbolinę žinią apie reprezentuojamą praeities įvykį ar asmenį, kitas pasakoja apie paminklo pastatymą. Atminties vietų pavidalas ir plastinė kalba rodo jas įsteigusios visuomenės požiūrius, vertybes ir idėjas⁵⁶. Nei pirmoji istorija apie kovotojus už Lietuvos laisvę, nei antroji apie jiems pagerbti statomą memorialą dar neturi pabaigos, tačiau vis tiek verta pasvarstyti, kaip siekiama pasakoti apie kovas už Lietuvos laisvę ir ką apie mus kaip visuomenę byloja atminties steigimo procesas.

Valstybės laisvės kaip esančios aukščiau asmeninės laisvės artikuliacija yra palyginti vientisa ir turi stiprų politinį palaikymą, išreikštą specialiu įstatymu. Jį įgyvendinant siekiama suformuoti tai, ką Nora vadina dominuojančia atminties vieta – triumfuojančių formų valstybės įsteigtą atminties vietą, kuri pateiktų oficialų kovotojų už Lietuvos laisvę istorinės atminties variantą ir produkuotų oficialias laisvės, pasiaukojimo, pareigos ir kitų valstybei svarbių idealų sampratą, konstruotų tam tikras tapatybes, sustiprintų memorialinių kūrinių steigiančių institucijų galios poziciją visuomenės mąstyme⁵⁷. O tam, kad paminklai atliktų šias savo funkcijas, anot Natalia'os Krzyżanowska'os, memorialiniai kūriniai visų pirma turi atitikti vyraujančias meninės ir simbolinės raiškos taisykles ir plačiosios visuomenės gebėjimą suprasti meninę kalbą⁵⁸. „Vytininkų“ steigiamos atminties vietos orientaciją į plačiąją, vyraujančių istorijos aiškinimo kanonų nekvestionuojančią visuomenę nurodo jų prieraišumas tradicinei plastinei raiškai, monumentalumui, brangioms medžiagoms, visuotinai atpažįstamiems politiniams simboliams ir figūrinei skulptūrai. Taigi regime pastangas į memorialinį meno kūrinių sudėtas reikš-

⁵⁶ Loewen, *Lies Across America: What Our Historic Sites Get Wrong* (New York: Touchstone, 2000), 22.

⁵⁷ Reinhart Koselleck, *L'expérience de l'histoire* (Paris: Gallimard, 1997), 136.

⁵⁸ Krzyżanowska, „The Discourse of Counter-Monuments“, 470–471.

mes padaryti lengvai iškoduojamas ir paveikias. Kaip toks paminklas veiktų Lukiškių aikštės erdvėje?

Igyvendintas įstatymu projektuojamas monumentas Vytis visų pirma pažymėtų miesto erdvę kaip priklausančią valstybei ir taptų pergalių prieš okupantus ir iš jų atkovotos politinės nepriklausomybės simboliu: istorišku, apčiuopiamu, vienareikšmiu, iškilusiu virš kasdienio ir virš asmeninio gyvenimo. Kieno auką už valstybės laisvę primintų kartu su Vyčio monumentu įrengtas memorialas – priklausytų nuo to, kokio laikotarpio kovotojus galiausiai būtų nuspręsta prisiminti. Tačiau apibendrintą, bevardį žuvusiųjų už laisvę atminimą steigiantis paminklas, veikiausiai, atlaikytų bet kokius kovotojų sampratos pokyčius ir galėtų įprasinti bet kurios epochos kovas.

Betgi istorinės atminties atvirumas prisiminimo-užmiršimo dialektikai verčia klausti, ką triumfuojantis visų laikų kovotojų atminimas leistų pamiršti. Pirmiausia – žuvusius žmones, taip pat – pralaimėjimus. Taip pralaimėtas ginkluotasis pasipriešinimas, 1944–1953 m. laikotarpio kovos, nugrimztų pergalių panteone. Tokia vis dar komunikacinėje atmintyje cirkuliuojanti laisvės kovų atmintis neleistų permąstyti ir suaktualinti ginkluotojo pasipriešinimo istorijos, taip pat neleistų ginčyti partizaninio karo mito, kurio esmę suformulavo šio karo sampratas tyrinėjęs Bernardas Gailius – „turi būti aiškiai pasakyta, kad partizanai yra herojai. Nes tokia yra tiesa“⁵⁹. Kad būtent šio karo, o ne „visų laikų“ laisvės kovų atmintis „vytininkams“ yra opiausia, rodo jų unisonu artikuliuotas pasipriešinimas *Laisvė kalvos* „netinkamai“ reprezentuojamam būtent partizanų atminimui⁶⁰ ir nerimas, kad memorialas gali paskatinti diskusijas tais pokario istorijos klausimais, kurių visuomenė dar nėra išsprendusi: „juk pokario metas dar tebeturi daug juodų ir pilkšvų dėmių“⁶¹. Paradoksalu, tačiau kovotojų už laisvę atminimą konstruojantys „vytininkai“ išties siekia jį nustumti į užmarštį, ištirpdyti pergalės mite. Todėl

⁵⁹ Bernardas Gailius, *Partizanai tada ir šiandien* (Vilnius: Versus aureus, 2006), 219.

⁶⁰ Statulevičiūtė-Kaučikienė, „Memorialas kovotojams už Lietuvos laisvę“, 37–38.

⁶¹ Apolinaras Juodpusis, „Atsiliepiant į Vytautą Leščinską“, *Lzs.lt* (2017 m. gruodžio 2 d.), http://www.lzs.lt/lt/naujienos/kitu_kampu/archive/p135.html.

jų steigiama dominuojanti, Vyčio simboliu užantspauduota kovotojų už Lietuvos laisvę atminties vieta, perfrazuojant Andersoną, ragintų visuomenę drauge pamiršti šias „pilkšvas ir juodas dėmes“⁶².

Valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvę artikuliacijos santykis su konstruojama kovotojų už Lietuvos laisvę istorine atmintimi yra dvejopas ir atsiskleidžia skirtingose atminties vietos sampratoje. Siūlant kovų už valstybės nepriklausomybę aukas pagerbti šiuolaikiniu memorialu, yra kviečiama prisiminti ne mirčių pareikalavusių įvyki, o visų pirma gedėti jo aukų, atsisakyti supaprastinto reikšmių fiksavimo, siekiama į paviršių iškelti tai, ką kolektyvinė atmintis yra užslopinusi⁶³. Šias steigėjų intencijas parodo ir formalieji paminklų bruožai: išlaikomas žmogiškasis mastelis, naikinamas fizinis ir emocinis atstumas tarp auditorijos ir paminklo, kuriamas jų betarpiškas ryšys⁶⁴.

Pavyzdžiui, abstrakčią kovos erdvę, o ne konkretų, ribotą reikšmių aibę įimančią simbolį primenantį *Laisvės kalva* būtų ne tik atvira interpretacijoms, bet ir talpus architektoninis kiautas įvairioms asmeninėms ir šeimų atmintims – mažiesiems istorijos pasakojimams. Kiekvienas prisimenantis galėtų suprojektuoti sau svarbias vertybes ir norimą atminimą: galėtų atsiminti slapyvardžiais įvardytus partizanus ir partizanes (ar sukilėlius ir sukilėles), tačiau galėtų prisiminti ir bet kurias kitas su partizaniniu karu susijusias istorijas – išgyventas, liudytas arba išmoktas iš šeiminių, mokyklinių ar meninių pasakojimų. Bet kurias kitas reiškia, kad nebūtinai vien tik herojiškus kovos pasakojimus, bet ir sudėtingos buities, kankinimų, išdavysčių, kolaboravimo su okupaciniais režimais, baimės, žudymų, savižudybių ir kitus šio karo fragmentus. Galiausiai – patirtą pralaimėjimą. Toks atminties vietos atvirumas sukurtų galimybę susidurti skirtingoms ar net priešingoms atmintims ir megztis diskusijai apie

---

⁶² Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės*, 178.

⁶³ Krzyżanowska, „The Discourse of Counter-monuments“, 471.

⁶⁴ Melanie L. Buffington ir Erin Waldner, „Human Rights, Collective Memory, and Counter Memory: Unpacking the Meaning of Monument Avenue in Richmond, Virginia“, *Journal of Cultural Research in Art Education* 29 (2011): 104–105.

vengiamas temas, permąstyti ginkluotojo pasipriešinimo laikotarpį kaip sudėtingą, trauminį valstybės istorijos etapą – plačiau atvertų kelią jau vykstančiam „atminties darbui“⁶⁵, pakviestų sąžiningai, visas patirtis pripažįstančiai įvairių visuomenės grupių diskusijai ir savianalizei, kurias traumų psichologija regi kaip būdą įveikti istorines traumas⁶⁶.

Atsisakydamas hierarchinio santykio ir mitologizuojančios reprezentacijos, šiuolaikinis memorialinis kūrinys kvieštų nepamiršti bent slapyvardžiais įvardytų žmonių, kurie paaukojo gyvybę dėl visuomenei svarbaus nepriklausomos valstybės idealo. Būtent žmogiškasis, suasmenintas karo, laisvės ir santykio su valstybe aspektas yra vienas svarbiausių šios artikuliacijos momentų. Įvardyti kovotojus jiems suteikiant žmogišką, o ne herojišką prigimtį, visų pirma reiškia pripažinti juos gyvenusius ir žuvusius. Taip pat – padaryti juos tokius pačius, kaip ir kovotojus prisimenanti visuomenė, t. y. turinčius tokias pačias dorybes ir tokius pačius trūkumus. Viena vertus, toks sužmoginimas teigtų, kad valstybės laisvės idealas turi būti puoselėjamas ne nurodinėjančių, antžmogiškų galių turinčių herojų, o kiekvieno visuomenės nario asmeniškai. Kita vertus, konstruojama žmogiška kovotojų atmintis netektų savo imperatyvumo, todėl ja būtų galima suabejoti – ko ir vengia „vytininkai“.

Kitas svarbus *valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvę* artikuliacijos dėmuo – šiuolaikiškumas, kuris turėtų reprezentuoti aktualaus laikotarpio estetinį skonį, visuomenės prisiskyrimą vakarietiškai erdvei ir šios kartos kovų už laisvę, jos dalyvių, laisvės ir valstybės supratimą. Tačiau būtent valstybės samprata ar veikiau per šį diskursą pasireiškiantis santykis su valstybe pateikia netikėtumą. Valstybė šioje artikuliacijoje tampa įgalinančia asmeninę laisvę, o ne jos vertu laisvės idealu, bet, konstruojant už valstybės laisvę žuvusių kovotojų prisimi-

⁶⁵ Young, „Lukiškių memorialas – tarsi nepabaigiamas atminties darbas“, *Delfi.lt* (2017 m. gruodžio 27 d.), <https://www.delfi.lt/verslas/nuomones/james-e-young-lukiskiu-memorialas-tarsi-nepabaigiamas-atminties-darbas.d?id=76692517>.

⁶⁶ Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, 2 leid. (Vilnius: Tyto alba, 2021), 219.

nimą, yra vengiama prisiminti pačią valstybę – jos simboliais memorialas nepažymimas. Taigi „kalvelininkai“ žuvusiųjų už laisvę atmintį taip pat konstruoja atrankiai, tačiau už atminties ribų palieka ne kovotojų asmenybes (nors pastarosios yra pridengiamos slapyvardžiais) ir pralaimėjimus, bet kovų tikslą – Lietuvos valstybę.

Nepolitiškumo motyvas vienija modernaus memorialo steigėjus ir pasisakančiuosius prieš bet kokią paminklą Lukiškių aikštėje. Aki-vaizdu, kad pastaroji „kalvelininkų“ artikuliacijos reikšmė nesteigia jokio kovotojų už Lietuvos laisvę atminimo. Ji teigia miestiečių siekiamą lygiavertį valstybės ir visuomenės santykį, atskleidžia miestiečių pageidavimą būti neinstruktuojančioje erdvėje, realizuoti laisvos valstybės garantuojamas asmenines laisves, išduoda miestietiškos tapatybės pirmenybę prieš valstybės piliečio tapatybę, tačiau nepasiūlo jokios kovotojų už valstybės laisvę istorinės atminties sampratos.

Konkuruojantys diskursai steigia dvi priešingas kovotojų už laisvę atmintis. Stipresnis ir įstatymu įtvirtintas, *valstybės laisvės kaip esančios aukščiau asmeninės laisvės* artikuliaciją palaikantis „vytininkų“ diskursas konstruoja fiksuotą herojiškų kovotojų už laisvę atmintį, kuri turėtų instruktuoti visuomenės elgesį ateityje. Remiantis įstatymu, pralaimėjusi, t. y. valstybės atmeta, „kalvelininkų“ diskurso artikuliacija, teigianti *valstybės laisvę kaip įgalinančią asmeninę laisvę*, steigia žmogišką kovotojų už laisvę atminimą ir skatina visuomenę iš naujo apmąstyti sudėtingus istorijos etapus.

Istorija apie pastangas pastatyti paminklą kovotojams už Lietuvos laisvę pasakoja ne tik apie sampratų, idealų ir priešingų tapatybių susidūrimus, bet ir apie šių sampratų kaitą išgyvenančią visuomenę. Kodėl ji negali apibrėžtai suformuluoti socialinio užsakymo? Nes kaip tik tai ir daro. Diskurso teorijos perspektyvoje ilgai trunkanti vieša diskusija yra procesas, kuriam evoliucionuojant būtų pasiektas susitarimas tarp skirtingų visuomenės grupių arba įsigalėtų hegemoniški galios santykiai. Konflikto raida diskursyviu lygmeniu būtų regima kaip priešingų reikšmių absorbavimas dominuojančio diskurso reikšmių grandinėje ir išsikristalizavusi laisvės sąvoka, ir vienareikšmis norimų pagerbti kovotojų už laisvę įvardijimas. Toks

jis, jei pasitikime Laclau ir Mouffe ir istorinės atminties teoretikais, gyvuotų tol, kol būtų mums aktualus.

Išvados

Konfliktinis memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę steigimas laikytinas chrestomatinio istorinių atminčių kovos pavyzdžiu, kurio unikalumą sukuria vietiniai sociokultūriniai kontekstai. Konflikto audinyje empiriškai išskirtos reikšminės, idėjinės ir estetinės, taip pat priešingų diskursų kūrėjų priešpriešos atitinka teoretikų ir tyrėjų suformuluotus apibendrinimus, pasiduoda jais grįstai interpretacijai.

Svarbiausias memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę diskurso tvarkos plaukiojantis signifikantas yra laisvės sąvoka, kuriai reikšmę siekia priskirti du konkuruojantys „vytininkų“ ir „kalvelininkų“ diskursai. „Vytininkų“ diskurso suformuota *valstybės laisvės kaip esančios aukščiau asmeninės laisvės* samprata ir „kalvelininkų“ diskurso sukonstruota nevienalytė *valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvę* artikuliacija skiriasi temporaliniu ir vertybiniu valstybės ir asmens laisvių santykiais.

„Vytininkų“ diskursas *valstybės laisvės kaip esančios aukščiau asmeninės laisvės* sampratą siekia įvilkti į monumentalios kompozicijos, hierarchinio santykio su auditorija ir tradicinės plastinės raiškos, valstybės simboliu pažymėtą paminklą, kuris įtvirtintų nacionalinės valstybės ir kovotojų herojų reprezentaciją ir instruktuočių visuomenę, kaip elgtis ateityje. „Kalvelininkų“ diskursas konstruojamą *valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvės sampratą* sieja su šiuolaikiniu, į aplinką įsiliejančiu, abstrakčios plastinės raiškos, nepolitizuotu paminklu, kuriančiu betarpišką memorialo ir auditorijos santykį ir konstruojančiu suasmenintą erdvę prisiminti žuvusius kovotojus – žmones.

Diskursų kūrėjų – politinės, visuomenės ir kultūros profesionalų grupių – pasiskirstymas abipus antagonistinės ribos atitinka teorinėje literatūroje aprašomą dažniausiai pasitaikantį tipinį susipriešinimą – su viena išimtimi. *Valstybės laisvės kaip esančios aukščiau*

asmeninės laisvės idėją artikuliuoja Seimas ir patriotinės, tautinės visuomeninės organizacijos, kurias palaiko pavieniai vyresnės kartos profesionalai. *Valstybės laisvės kaip įgalinančios asmeninę laisvės* artikuliaciją produkuoja kultūros lauko profesionalų organizacijos ir sulaukia miesto vykdomosios valdžios ir nacionalinės vykdomosios valdžios palaikymo. Tačiau nacionalinės vykdomosios valdžios pozicija kinta – priklauso nuo valdančiosios daugumos vertybinės ir politinės programos. Taigi tyrimas parodė, kad politikų bei visuomenės ir profesionalų santykis ilgalaikėje konflikto perspektyvoje gali kisti, įgyti konkrečiam politiniam laukui būdingų atspalvių.

Pasirinktos diskurso teorijos, istorinės atminties teorinės priegijos ir nusibrėžtos tyrimo gairės leido struktūruotai išanalizuoti ir interpretuoti konfliktišką memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę steigimo procesą. Šiame straipsnyje pademonstruota atvejo analizė galėtų būti pasitelkta ir tiriant kitus diskursinius konfliktus tada, kai norima atskleisti sampratų steigimo procesą ir suvokti konflikto esmę.

Ilgalaikis memorialo kovotojams už Lietuvos laisvę steigimas – tai demokratinėje aplinkoje besivystanti visuomenės diskusija, liudijanti pastangas sukonstruoti bendrą istorinės atminties reljefą ir kolektyvinę tapatybę. Išsprogstančios diskusijos ir nepavykę memorialo konkursai atskleidžia sudėtingą atminties darbą, verčiantį permąstyti kovų už valstybės laisvę reikšmę dabarties ir ateities visuomenėms.

Literatūra ir šaltiniai

- Anderson, Benedict. *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Antanavičiūtė, Rasa. *Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse*. Vilnius: Lapas, 2019.
- Assmann, Aleida. „Transformations Between History and Memory“. *Social Research* 75, nr. 1 (2008): 49–72.
- Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory“. In *Cultural Memory Studies an International and Interdisciplinary Handbook*, 109–118. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Assmann, Jan. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

- BNS. „Lukiškių aikštėje bus statomas partizanų bunkerį primenantis paminklas“. *Lrt.lt* (2017 m. lapkričio 27 d.). https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/26/194757/vyriausybeje_bus_paskelbtas_atrinktas_lukiskiu_aikstes_memorialo_projektas.
- Bollmer, Grant David. „Virtuality in Systems of Memory: Toward an Ontology of Collective Memory, Ritual, and the Technological“. *Memory Studies* 4, nr. 4 (2011): 450–464.
- Buffington, Melanie L. ir Erin Waldner. „Human Rights, Collective Memory, and Counter Memory: Unpacking the Meaning of Monument Avenue in Richmond, Virginia“. *Journal of Cultural Research in Art Education* 29 (2011): 92–108.
- Buidovaitė, Kristina. „Reprezentacinės Lukiškių aikštės funkcijos rekreacinių nuostatėms“. *Statyba ir architektūra* 8 (2015), 55–56.
- Chouliaraki, Lilie ir Norman Fairclough. *Discourse in Late Modernity. Rethinking Critical Discourse Analysis*, 5th ed. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005.
- Čepkauskaitė, Audra. „Architektas J. Bonderas: nekurime auksinių memorialų“. *Lrt.lt* (2013 m. liepos 14 d.). <https://www.lrt.lt/naujienos/tavo-lrt/15/21183/architektas-j-bonderas-nekurime-auksiniu-memorialu>.
- Dailės žodynas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.
- Gailienė, Danutė. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, 2 leid. Vilnius: Tyto alba, 2021.
- Gailius, Bernardas. *Partizanai tada ir šiandien*. Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Gailius, Bernardas. „Šaltasis karas. Kodėl mums reikia paminklo Vyčiui?“. *15min.lt* (2015 m. spalio 22 d.). <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/komentarai/bernardas-gailius-saltasis-karas-kodel-mums-reikia-paminklo-vyciui-500-535387>.
- Gamboni, Dario. *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism Since the French Revolution*. London: Reaktion Books, 2007.
- Grunskis, Tomas. „Lukiškių aikštės estetinės transformacijos problema Europos miesto aikščių tradicijos diskurse“. *Urbanistika ir architektūra* XXIV, nr. 3 (2000): 119–134.
- Halbwachs, Maurice. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Nouvelle edition, 1925.
- Howarth, David. „Discourse, Hegemony and Populism: Ernesto Laclau’s Political Theory“. In *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, 1–20. London; New York: Routledge, 2015.
- Howarth, David ir Yannis Stavrakakis. „Introducing Discourse Theory and Political Analysis“. In *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies, Social Changes*, 1–23. Manchester: Manchester University Press, 2000.
- Young, James E. „Atminties etapai: apmąstymai apie įamžinimo meną, netektį ir erdvę tarp jų“. *Artnews.lt* (2017 m. spalio 30 d.). <https://artnews.lt/atminties-etapai-apmastymai-apie-iamzinimo-mena-netekti-ir-erdve-tarp-ju-44570>.

- Young, James E. „Lukiškių memorialas – tarsi nepabaigiamas atminties darbas“. *Delfi.lt* (2017 m. gruodžio 27 d.). <https://www.delfi.lt/verslas/nuomones/james-e-young-lukiskiu-memorialas-tarsi-nepabaigiamas-atminties-darbas.d?id=76692517>.
- Young, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven; London: Yale University Press, 1993.
- Jørgensen, Marianne ir Louise Phillips. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications, 2002.
- Juodpulis, Apolinaras. „Atsiliepiant į Vytautą Leščinską“. *Lzs.lt* (2017 m. gruodžio 2 d.). http://www.lzs.lt/lt/naujienos/kitu_kampu/archive/p135.html.
- Kastus, Kovas. „Dar vienas gėdingas paminklas Vilniaus centre – „Tautos dvasia“. *Lrytas.lt* (2013 m. rugpjūčio 15 d.). <https://www.lrytas.lt/bendraukime/isklausykite/2013/08/15/news/dar-vienas-gedingas-paminklas-vilniaus-centre-tautos-dvasia--4935704>.
- Koselleck, Reinhart. *L'expérience de l'histoire*. Paris: Gallimard, 1997.
- Krzyżanowska, Natalia. „The Discourse of Counter-Monuments: Semiotics of Material Commemoration in Contemporary Urban Spaces“. *Social Semiotics* 26, nr. 5 (2015): 465–485. doi: 10.1080/10350330.2015.1096132.
- Laclau, Ernesto. „Constructing Universality“. In *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, 281–307. London; New York: Verso Books, 2000.
- Laclau, Ernesto. „The Death and Resurrection of the Theory of Ideology“. In *The Rhetorical Foundations of Society*, 11–36. London: Verso, 2014.
- Laclau, Ernesto ir Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, 2nd ed. London; New York: Verso, 2001.
- Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas „Dėl valstybės sostinėje esančios Lukiškių aikštės funkcijų“. *Valstybės žinios* 18-459 (1999).
- Lietuvos Respublikos Lukiškių aikštės Vilniuje memorialinio statuso įstatymas, *TAR* 15539 (2020).
- Loewen, James W. *Lies Across America: What Our Historic Sites Get Wrong*. New York: Touchstone, 2000.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“. *Representations* 26 (1989): 7–24.
- Rimaitė, Viktorija. „Kodėl nesusikalbame dėl Lukiškių ir Basanavičiaus?“. *Kultūros barai* 11 (2017): 29–31.
- Rimaitė, Viktorija. „Paminklų ir politikos santykis Lietuvoje: paminklų tapimas politinių diskusijų objektu“. *Politologija* 96, nr. 4 (2016): 60–91.
- Rimkutė, Audronė. „Meno autonomija ir demokratija Lietuvos kultūros politikoje“, *Respectus Philologicus* 34, nr. 39 (2018): 192–206.

- Stepanovaitė, Vaida. „Naujų skulptūrų vizijos – toliau kasomos duobės reprezentaciniame Vilniaus veide“. *Lietuvos aidas* (2015 m. gruodžio 19 d.): 5.
- Statulevičiūtė-Kaučikienė, Rūta. „Memorialas kovotojams už Lietuvos laisvę Lukiškių aikštėje: konkuruojančių diskursų analizė“. *Magistro darbas*, Vilniaus universitetas, 2021.
- Stonis, Paulius. „Okupantai „Kalnelio“ negriautų“. *Alkas.lt* (2017 m. gruodžio 28 d.). <http://alkas.lt/2017/12/28/p-stonis-okupantai-kalnelio-negriautu>.
- Šiuolaikinio meno centras. „Penki pasiūlymai Lukiškių aikštės memorialui“. *Smc.lt* (2017 m. spalio 3 d.). <http://mc.rvv.lt/lt/other/general/17/8958>.
- Vyšniūnas, Algis. „Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“?“. *Urbanistika ir architektūra* 32, nr. 4 (2008): 201–220.
- Walton, Sara ir Bronwyd Boon. „Engaging with a Laclau & Mouffe Informed Discourse Analysis: A Proposed Framework“. *Qualitative Research in Organizations and Management* 9, nr. 4 (2014): 351–370. doi: 10.1108/QROM-10-2012-1106.